

және шебер салыстырудан туылған ажайып метафоралар көпеші ұшырасады. Мисалы:

Алтын жапырақ, *ақ бальтұл* қайыңлар,
Шарпиды ма қоңыр гүздің ізгірі?

(«Сулү екен Алма-Атаның қызлары»)

Шайыр табиғат гөззаллығын метафораны үлкен тапқырлықпен пайдаланып арқалы бере алған. Бизің көз алдымызда жанлы табиғат бұрынғыдан да көркем. Әдетте, *ақ бальтұл*, *ақ бальтұл* сөзлері hayal-қызлар портретін, олардың сулығын сүзетінде қолланылады. Ал шайыр *ақ бальтұл* сөзінің жаңа мәнісін сол сулықты, көркемлікті, нәзіктікті, яғни сыртқы белгіні басқа заттың – қайыңның белгісіне көшіріп арқалы индивидуал-авторлық метафора дөреткен.

Шайырдың поэзиясындағы метафоралардың және бір топары адамларға таң қасиет, сapa, белгілерді басқа предметтерге көшіріуден пайда болған. олар табиғат, оның предметтерін, қубылыстарын адам турмысы, өмірі менен ажыралмас байланыста, бірлікте олар арасындағы қарама-қарсылық һәм сыйкеслелікте алынып, контекстте басқа сөзлер менен кутә үйлесіп, poetikalıq мәніде қолланылған:

Қайтпас миынет *гәтти қоллы* табиғат,

Арпалысқан қыздың гүресі, өшегіс. («Жолдас муғаллим»).

Адамдағы сымарлық, тарлық қасиеттер келтірілген қосық қатарларында көк егіс табиғат қушағындағы миынеттің қызғынлығын сүзетінде табиғаттың да өзіншелік қасиетін сәулетелендіруге көшірілген.

Дара турғанда биытәреп ямаса эмоционал-експрессив

Адебиятлар

1. Каримов И. Юсак маънавият енгилмас куч. –Тошкент: «Манавият», 2008.
2. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функционаллық стильериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. –Нөкис, 1973.
3. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. –Нөкис, 1994.
4. Бердимуратов Е., Даўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. –Нөкис, 1979.

Ushbu maqola O'zbekiston Qahramoni, O'zbekiston va Qoraqalpog'iston xalq shoiri Ibroym Yusupov ijodining adabiy tili va metaforalarini chuqur o'rganib chiqildi.

REZYUME

РЕЗИМЕ

Данная статья представляет собой углубленное исследование литературного языка и метафор творчества Героя Узбекистана, Народного поэта Узбекистана и Каракалпакстана Ибраима Юсупова.

SUMMARY

This article is an in-depth study of the literary language and metaphors of the work of the Hero of Uzbekistan, People's Poet of Uzbekistan and Karakalpakstan Ibrayim Yusupov.

ҚАЗАҚ ТИЛИНДЕГІ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРГЕ БАЙЛАНЫСЛЫ ЭТНОФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР

Г.А.Адилова – филология илимлери бойынша философия докторы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: урф-одат, анъана, маънавий маданият, этнофразеологизм.

Ключевые слова: обычай, традиция, духовная культура, этнофразеологизм.

Key words: custom, tradition, spiritual culture, ethnophraseology.

Қазақ фразеологизмлериниң қәлиплесіуіндеги миллий-мәдениет әхмийети бар дереклер тилдің кумулятивлік қызмет арқалы хәзирги күнге шекем келип жеткен. Хәрбир миллеттиң мәдениет өмириндеги өзгерістер тилинде сақланады. Хәзирги ўақытта тилимизде дәслепки мәнилериниң өзгеріп ямаса ұмытыла баслаған фразеологизмлердің тамырына үңилип, олардың түп-төркинин ашыўдың әхмийети күтә зор, өйткені өзгерген, ұмытылған, жойытылған нәрселерді қайта жаңартып, тиллик қолланысқа енгизиў актуаль мәселелердің бири болып есапланады. Ата-бабаларымыздың өмирден алған билими, ой-пикирлері менен тәлим-тәрбиясын көрсететуғын фразеологизмлердің тилимиздің байлығын танытыўда алатуғын орны айрықша. Әсиресе үрип-әдетлерлерге байланысқы қәлиплескен фразеологизмлер халықтың миллий өзгешелигинен, менталитетинен хабардар етеди.

Салт-дәстүрлер хәрбир семьяда қәлиплеседи. Жеке адам салт-дәстүрді ойлап шығара алмайды ямаса бурыннан қәлиплескен дәстүрді жойыта алмайды. Пүткил халық, ел-жұрт ўақыт өткен сайын салт-дәстүрге жаңалық енгизип, оны жәмийетлик болмыс көринислерине сәйкеслендирип өзгертип отырады. М.Гердер: «Салт-дәстүр – тил менен мәдениет баслама-

қасиеті жоқ сөзлер шайыр поэзиясында poetikalıq тус алып, контекстте окказионал мәніде кутә тәсірли қолланылған. Автор адамларға таң белгілерді басқа затларға, haywanларға көшіріп, образлы метафоралар дөреткен. *Jalañayaq* сөзі контекстте окказионал мәніде қолланылған.

Basketbolshı qızlar komandasında,

Júytkip barar *jalañ ayaq* jáyranlar. («Дала арманлары»)

Шайыр ҳар бир сөзге, ҳар бир көркемlew қуалының қолланыўына айрықша диққат қойып, олардан зәрүрлісін ой-пикірдің, контексттің талабына қарай таңлап алған. Сонлықтан шайыр қолланған сөзлер өзлерінде күшлі эмоционал-експрессивлик мәнін алып жүриўши қуалға аналған. Бундай сөзлер шайырдың қолланысында жаңа сөз қоршавында күйлемеген мәнилері менен ашылды һәм тәсірли болып келеди.

Ash názerin tikti suǵı ótkenshe,

Dúziw edi arbakeshtin *júregi*,

«Quday bar» dep kóp jıl baxıt tiledi. («Жолдас муғаллим»)

Соләй етип, шайыр ҳар бир сөзге көркемlew қуаларының қолланыўына айрықша диққат қойып, олардан зәрүрлісін ой-пикірдің, контексттің талабына қарай таңлап алған. Сонлықтан шайыр қолланған сөзлер өзлерінде күшлі эмоционал-експрессивлик мәнін алып жүриўши қуалға аналған. Бундай сөзлер шайырдың қолланысында жаңа сөз қоршавында күйлемеген мәнилері менен ашылды һәм тәсірли болып келеди.

ларының анасы» [1:252] -дейди. Жазыў-сызыў менен азаматлық жәмийет қәлиплесеген ўақытта да салт-дәстүрлер менен үрип-әдетлер мәдениет миырасхорлықтың жалғыз дереги болды. Сонлықтан ески салт-дәстүр, үрип-әдетлерден миллий мәдениеттің тийкары аңғарылады. Миллий салт-дәстүрлер адамлардың тиришилиқ кәсібине, исенимлерине, өмирге, қоршаған ортаға деген көзқарасына байланысқы қәлиплесип әуладтан-әуладқа өтеди, турмысқа кереклиери раўажланып, жаңа жәмийетлик қатнасқа қарама-қарсы келетуғынлары жойытылып отырады. Мысалы қазақ халқы бурынғы жаўгершилиқ заманда ақ қой сойып, қанына найзасын батырып, бир-бири менен қушақласып, төс қағыстырып, «дослықты бузғанды ант атсын» деп, сертлесип дос болатуғын болған. Бул жаўгершилиқ заманда батырларды бирлікке тәрбиялаған. Ал, кейин жәмийеттиң раўажланып, өзгериўине байланысқы, жоғарыда көрсетилгендей формада ант бериў дәстүрі пүткиллей жойытылды.

Қазақ салт-дәстүрлериниң көпшилиги халқымыздың көшпели турмысы менен байланысқы қәлиплескен. Мысалы, «Наўрыз» байрамы, ериўлик бериў, қыста соғымға шақырыў, отқа май қуйыў, қалың малды мал саны менен бериў сыяқлы дәстүрлердің көпшилиги

тийкарынан халықтың турмыс-тиришилиги менен байланыслы пайда болған. Яғный, салт-дәстүрлер, бир тәрәпинен, халықтың турмыс-тиришилигиниң көрини-си болса, екінши тәрәпинен мийнетке, адамгершиликке, өнерге үйрететуғын тәрбия куралы болып табылады.

Қазақ тилинде «ала жибин атламады» деген фразеологизм актив қолланылады. Қазақ тилиниң фразеологиялық сөзлигинде бул дизбектиң мәниси «биреўге қыянат ислемер, суғанақ болмаў, арамлыққа бармаў [2:30]» деп түсиндириледі. Усы дизбектиң жасалыў жолын халқымыздың салт-дәстүрлері менен байланыстырсақ, қазақ халқының ерте дәуірлерден бери киятырған тусаў кесіў дәстүриниң әхмийети үлкен екенлигин көреміз. Тусаўын кести дегендеги тусаў атамасы жас баланың дәслепп жүре баслаған ўақытта жасалатуғын ырымды билдиретуғын фразеологизмди қәлиплестирген. Тусаў кесіў – баланың келешегине жол ашыў, ақ жол тилеў дәстүрі. Усы дәстүрди орынлаў ўақытында не ушын ала жип таңланады деген ызамлы сораў пайда болады. Адамлардың бирин-бири көрместей болып аразласыўын сүўретлеп айтқанда *ала жипти кесисти* дейди, яғный тусаў кесіў дәстүринде ала жипти пайдаланыў бала ер жеткенде биреўдиң ала жибин атламасын, қыянат ислемесин деген тилекти билдиреди. Екиншиден, дүньяның өзгерип, аўысып, қараңғылықтың, күн менен түнниң аўысыўын, тиришликтің ағы менен қарасы, жақсылық пенен жаманлықтың гезеклесип отыратуғынлығын билдирген.

Фразеологизмлерде ескирген үрип-әдетлер, исенимлер, тарийхый аңызлар менен гейпара жергиликли тил өзгешеликлериниң, сондай-ақ, хәр түрли турмыслық, этнографиялық, диний затларға қатысы бар гөнерген терминлер менен атамалардың т.б. дәслеппи көрисииниң белгилери көринеди. Ескиниң қалдығы ретинде көплеген этномәдени информацияны бойына сақлаған мәдени лексиканы қазақ тилиниң фразеологиялық байлығынан көплеп табыўға болады. Мысалы: қалжа жеў, көримлик беріў, пайғазы беріў т.б.

Қалжа жеў. Жас босанған хаялдың сыбағасы *қалжа* делинеди. Ерте ўақытларда қалжаға сойылған қойдың мойын омыртқасын тазалап, мүжип таяқшаға кийгизип қоятуғын болған. Ол жаңа туўылған нәрестеге қырық күн толып, мойны бекигенше шаңарақта илиўли турған. Егер мойын омыртқа шаңарақта илиўли турса, «нәрестеге жин-шайтан жоламайды» деп исенген.

Қалжа сөзи қазақ тилиниң түсиндирме сөзлигинде «жаңа босанған хаялға я аўырыўдан турған адамға арналып сойылған малдың гөши» [3, IX:137], ал энциклопедиялық сөзликте «Қалжа жас босанған хаялдың сыбағасы. Ертеден киятырған қазақ салты бойынша жас босанған хаялға арнаўлы түрде қой сойып, жас сорпа ишкизеди. Ана менен баланың қуўанышына қоңсы-қоба, абысынларын қалжаға шақырады. Қалжа беріў босанған хаялға деген айрықша хұрметтен пайда болған» [4:426], – деп көрсетилген.

Е.Жанпейсов «қалжа дәслепп босанған хаялларға ғана берилген тамақ болғаны менен, кейин ол наўқас адамларға да беретуғын тамақтың атамасына айланған» деп, М.Әуезов шығармаларынан мысаллар келтиреді [5:104-105]. В.В.Радлов қалжаны «бир кесек гөш» деп түсиндиреди [6:255]. Татар тилинде қалжа – «кесек гөш» деп түсиндирилсе, түрк тилинде қалжа – «майға қуўырылып, овоцтан таярланатуғын тағам», ал қырғыз тилинде қалжа әбден писирилген гөш [7:331]. Е.Жанпейсов қалжа сөзиниң шығыў төркинен ески монғол жазбаларындағы *qalgaqoin* – «таў ешкиси» менен байланыстырады [5:104-105]. Қырғыз хәм қазақ тиллеринде кулжа, қулжа деп «ири арқардың еркегин» айтады. Парсы тилинде қалжа «бир жапырақ гөш»

мәнисинде ямаса «босанған хаялдың тамағы» деген мәниде берилген [8:24]. Усыған қарағанда, қалжа сөзиниң шығыў төркинен парсы тилинен кирген деп шамалаўымызға болады.

Улыўма алғанда, қалжа сөзиниң, оның жоқарыда көрсетилген хәр түрли семантикалық вариантларының ең дәслепп хәлсиреп қалған адамға ишкизетуғын тамақ ретинде пайда болыўы мүмкин. Кейин ала ол хәр түрли мәниге ийе болып, әсиресе жас босанған хаялға қой сойып, таза сорпа ишкизіў, соның нәтийжесинде қазақ тилинде белгилі бир атамаға ийе болыўы мүмкин деп ойлаймыз.

Пайғазы берди//сорады – жаңа кийген, көрген кийимге, нәрсеге т.б. қутлы болсын ретинде сыйлық сораў дәстүрине байланыслы қәлиплескен. Хәзирги ўақытта, көбинесе феи́л компоненти түсирилип, пайғазы формасында жеке этнографизм ретинде де айтыла береді.

Сабасына түсти. Бул фразеологизм «ашыў-ызасы басылып, сабырлы қәлпине келди» [2:456] деген мәнисти билдиреди. Оның тийкары – қымыз қуатын ыдыстың атамасы – саба (саба – сау//сап// (сапыр) // саб+а). Сабасына түсиў деген о баста еркин дизбек ретинде пайда болған. Яғный, қымыз ашығанда көпирип, ыдыстың шетинен шығып төгиледи. Бирақ қымызды сапырғасын өзиниң орнына түседі. Мине, күнделикли турмыста ушырасатуғын усындай қубылыс образлы түрдеги тураклы дизбекке тийкар болған.

Саўға сорады. Қазақ тилиниң фразеологиялық сөзлигинде бул этнофразеологизмниң түрли мәниси берилген: 1. Өзиниң басына азатлық сорады; 2. Олжа сорады [2:456]. Ал қазақ тилиниң түсиндирме сөзлигинде саўға лексемасы «соғыстан түскен олжадан не аўланған аңнан берилетуғын сыйлық» [3, XIII: 12] мәнисинде берилген. Усы мәниске тийкарланып одан басқа да бас саўға, жан саўға деген фразеологизмлер, саўғала деген феи́л т.б. жасалған.

Қазақ халқының турмыс-салты, үрип-әдеті, руўхый мәдениаты әсиресе қыз узатыў, баласын үйлендириў, куда болыў т.б. дәстүрге байланыслы дәстүрлерге байланыслы қәлиплескен. Усы дәстүрлерге байланыслы қәлиплескен этнолексикалық мәдени системаның символлық сыпаты олардың номинативлик мәнисин жойып, этнографизмлер системасын дүзген хәм соның нәтийжесинде қазақ тилинде көплеген фразеологизмлер пайда болған. Олардың гейпараларын анализ етип көрейик:

Бесик куда – перзентлерин бесикте жатқан ўақтынан баслап атастырыўға байланыслы қудалық.

Босаға атлар – қалыңлығын алыўға келген күйеуден алынатуғын кәде.

Кийит кийгизіў. Кийит – келинниң үйі тәрәпинен қудаларға берилетуғын сарпай. Қазақ тилинде «кийит – куда түсип қалың мал муғдары белгиленип, пәтия жасалған соң, қыз әкесиниң күйеў тәрәпинен келген бас кудаға сыйлығы [3, VIII:48]» деп анықланған. Ал қазақ энциклопедиясында «қудаларды қайтарғанда беретуғын сый-сыяпат [4:459]» деп түсиндирилген. Қазақ, қарақалпақ халықларында усы соңғы мәнисинде, яғный қудаларды қайтарғанда берилетуғын саўға мәнисинде қолланылады. Ол қудалардың дәрежесине, дәулетине байланыслы хәр түрли болып келеди. Мысалы, бурын қундыз жағалы тон, қасқыр ишик, гилем, тағы басқа қымбат бақалы буйымлар, кийимлер хәм затлар берилген. Демек, кийит этнографизми ерте замандағы халық дәстүриндеги қымбат бақалы кийимди аңлатады. «Қудалық белгиси – кийит, қоныс белгиси – бейит» нақылының қолланылыўының өзи бул дәстүрдиң ертеден киятырғанлығын көрсетеди.

В.В.Радловтың пикиринше, *кийит* сөзиниң мәниси төмендегише: 1) «кийим»; 2) «келинниң әкесине

берилетуғын сарпай»[6:374]. Ал Л.З.Будагов бул сөздин тек бир ғана мәністе қолланылатуғынын көрсеткен: «келиннің әкесінен сарпай» [9:183]; қазақ тилинде *кіет, кийт, киймек, кийіу* феилинен алынған. Қазақ тилинде бул лексеманың қатнасыуы менен *тоғыз кийит* «тоғыз түрлі нәрселерден қуралған сарпай», *қудаша кийит* «қудашаға берилетуғын сый» этнографизмлери пайда болған хәм фразеологизмлердин жасалыуына тийкар болған.

Той баслар— той баслаған адамға берилетуғын кәдесыйлық.

Өли-тирисин беріу. Күйеу тәрпінен қалыңлық тәрпке берилетуғын мал. Оны қалыңлықтың үйи сойып, аүйл-аймаққа берген [5:168]. Этнолингвист-алым Ж.А.Манкеева бул фразеологизмнің соңғы сыңары, яғный тириси — қалың малдың аяқлы түри, ал өлиси — жыртыс, жасау сыяқлы қымбат затлар [10:86],— деп көрсетеди. Ал А.Жүнісов: бул дизбектеги өли менен тиринің айтылыуы «Алдағы қудалық баянлы болыу ушын еки тәрп өли менен тиринің алдында үәде берип, ант етеди!» дегенди айтады, сонлықтан да әкелінген мал усы үәдеге аталып сойылады, енди еки тәрп бир-бирин куда-кудағай деп атауларына болады [11:79]. Өли-тириге деп берилген мал қурбанлықтың қорғаушы әруақларына арналып қурбанлыққа шалынады. Өли-тирисин беріу — халқымыздың «өли ырза болмай, тири байымайды» деген түсинигинен тууған дәстүрге байланыслы пайда болған фразеологизм. Бул халықтың әруақты құрмет етиуинің,

Әдебиятлар

1. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человека. —Москва: 1977. —С.712
2. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. —Алматы: «Ғылым». 1977. 507-б.
3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. -Т.8, 9, 13.—Алматы: «Дәуір», 2011. 48-б; 137-б; 12-б.
4. Қазақ ұлттық энциклопедиясы.—Алматы: Т.7. Қазақ энциклопедиясы, 2004. 426-б; -Т. 6. 459-б.
5. Жанпейсов Е. Этнокультурная лексика казахского языка. —Алма-Ата: «Наука», 1989. —С. 104-105.
6. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. -Т. 2. СПб, 1911. —С. 255; 374.
7. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. —М.: Советская энциклопедия, 1965. —С. 331.
8. Ондасынов Н. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. —Алматы: «Білімі», 2003. 246-б.
9. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко- татарских наречий. (СПб. Типография императорской Академий наук, 1871.—Т. II.). —Москва: Изд-во вост. лит., 1960. —С. 183.
10. Манкеева Ж.А. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. -А.: 1997. 86-б.
11. Жүнісов А. Бабалар дәстүрі. —Алматы: 1992. 79-б.

Хар бир халқның тилида миллий урф-одатлари билан бөглик этнофразеологизмлар қўлланилади. Улар халқның атроф-мухитта, хәтта бұлған дунёкараши, ишончларига бөглик ривожланиб, авлоддан-авлодга ўтиб бугунги кунга етиб келган. Мақолада қозок халқининг урф-одатига, маънавий маданиятига, тўй бериш, куда бўлиш каби оилавий аңғаналарга бөглик «бешик куда», «сарпо бериш», «тўй бошлар» ва ҳоказо этнофразеологизмларга лингвистик таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В языке каждого народа используются этнофразеологизмы, связанные с национальными обычаями и традициями. Они формировались и передавались из поколения в поколение в связи с отношением населения к окружающей среде, к жизни, убеждениями и дошли до наших дней. В статье сделан лингвистический анализ этнофразеологизмов, сложившихся в связи с семейными традициями казахского народа, духовными обычаями, обрядами как «бесик куда», «кийит кийгизіу», «той баслар» и т.д.

SUMMARY

In the language of each nation has ethnophraseologisms associated with national customs and traditions. They were formed and passed down from generation to generation in connection with the attitude of the population to the environment, to life, beliefs and have reached our days. The article makes a linguistic analysis of ethnophraseologisms that have developed in connection with the family traditions of the Kazakh people, spiritual customs, rituals such as "besik kuda", "kiyit kiygiziw", "toy baslar" and so on.

О‘ЗБЕК ВА ҚОРАҚАЛПОҚ ТИЛЛАРИДАГИ “НУТҚ” МА‘НОЛИ ФРАЗЕМАЛАРДА ПАРАДИГМАТИК ВА СИНТАГМАТИК МУНОСАБАТЛАР

N.G.Allamberganova – mustaqil tadqiqotchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: frazema, frazosemema, “nutq” ma’noli frazemalar, paradigmatic munosabat, sintagmatic munosabat, tayanch a’zo.

Ключевые слова: фразовый глагол, фразовые глаголы со значением «речь», парадигматическая связь, синтагматическая связь, базовый член.

Key words: phrasal verb, phrasal verbs with the meaning "speech", paradigmatic connection, syntagmatic connection, basic member.

Prof. B.Yo‘ldoshevning ko‘rsatishicha frazemalarning morfologik strukturasi va paradigmasi bo‘yicha V.P.Jukov, A.M.Chepasova, L.V.Semenkova, A.V.Jukov, V.N.Grishanova, frazemalarning gap tarkibidagi sintaktik vazifasi haqida S.G.Gavrin, L.A.Kim, O.V.Shavkunova, V.M.Burmakov kabi olimlarning tadqiqotlari e‘lon qilingan [1:5].

Tayanch a‘zosi ot leksema bilan ifodalangan, sintaktik qurilishi birikmaga teng frazemalarning bir qismi sifat turkumiga mansub. Bunday frazemalar mazmunan (“predmetning sifatiy belgisi” semasi bilan) va grammatik shakli bilan ot frazemalardan farq qiladi. Sifat frazema tarkibida, sonlovchi va turlovchi qatnashmaydi, nutqda sifatlovchi vazifasida keladi (shunga ko‘ra “sifatlovchi” sintaktik semasi qo‘shiladi) [2:192].